

A T A X A N P A Ş A Y E V

K Ö Ç Ü R Ü L M Ə

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI.

B A K I – 1 9 9 5

BBK 9 (c 42)
P 26

Redaktoru: *Tariyel Cahangir*

Rəssamı: *Ehtiram Lazımov*

Azərbaycan, 1995

ÖN SÖZ

“Ellər atası”nın 1947-ci il dekabrın 23-də imzalandığı SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 nömrəli qərarına əsasən, 1948-1953-cü illərdə yüz min azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan Azərbaycanın Kür – Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırılır. Azərbaycanlılar əsrlər boyu ömür sürdükləri doğma vətənlərindən, dədə-baba yurdlarından – Göyçə, Zəngəzur, Zəngibasar, Vedibasar mahallarından zorla Azərbaycanın Kür-Araz ovalığının ilan mələyən düzlərinə səpələnirlər. “Tam könüllülük” pərdəsi altında köçürülən bu əhali səfalı yaylaqları, büllur bulaqları, bağ-bağçaları, doğma ev-eşiklərini, dədə-baba yurdlarını gözü yaşlı tərk edirlər.

Son vaxtlara qədər azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə köçürülməsinin öyrənilməsi də yasaq olunmuş mövzulardan idi. Bütün bu illər zülmə düçar olanlar için- için yanmış, qovrulmuş, qorxudan öz dərdlərini belə açıb-ağarda bilməmişlər. Xalqın bu müsibəti haqda heç nə deyilməmiş, yazılmamışdır. Bəzi bədi, publisistik yazılarda bu zillət üstüörtülü şəkildə yada salınsa da 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan Kür-Araz ovalığına köçürülməsinin əsl səbəbləri tam açılmamış, hadisələr üstüörtülü qalmışdır. Bu haqda ilk dəfə 1988-ci il hadisələrindən sonra açıq danışılmağa başlandı. Lakin yenə də köçürülənlərin sayı, köçürülmənin səbəbləri və s. haqqında bir-birinə zidd məlumatlar verilir, rəylər söylənirdi.

Tariximizin qaranlıq səhifələrindən olan bu məsələlərə dair əsl həqiqəti üzə çıxarmaq üçün ilk dəfə olaraq biz arxivlərdə geniş araşdırmalar aparmışıq. Əldə edilmiş yeni faktiki, tarixi sənədlər əsasında qələmə alınmış bu yazıda 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına köçürülməsinin başlıca səbəbləri, tarixi kökləri açılır, onların başlarına gətirilən müsibətlər real şəkildə təsvir olunur.

Kitabça şəklində ilk dəfə oxuculara təqdim olunan bu əsəri müəllif dönə-dönə işləmiş, buraya çoxlu sənədli materiallar toplamışdır. Geniş oxucular üçün nəzərdə tutulan bu kitabçada azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi surətdə çıxarılması tarixinə dair həqiqətləri aşkarlamaq yolunda ilk addımlar atılır.

ÖZ evinə, elinə, obasına bağlı azərbaycanlı üçün bütün bunları itirməkdən ağır dərd ola bilməzdi. Onları öz yurd-yuvasından uzaqlaşdırmaq balığı sudan çıxarmaq kimi bir şeydi. Azərbaycanlılar yeni şəraitə çətinliklə alışır, çox vaxt isə alışa bilməyərək məhv olurdular.

Nankor qonşularımız ermənilər isə əksinə, pərpərən toxumu kimi hara düşürsə, dərhal kök salır, artıb törəyirlər. Hərəkətlərinə baxanda nədənsə ququ quşları yada düşür. Bu quşlar öz yumurtalarını başqa quşların yuvalarına qoyur, balası isə yumurtadan çıxan kimi yuva sahibinin balalarını hələ gözübağlı yuvadan sıxışdırıb atırlar. Bizim kimi sadələvh, ürəyitəmiz yuva sahibləri isə gecə-gündüz yem daşıyaraq qarınqulu ququ quşlarını yedirib böyüdür, və bilmirlər ki, öz əlləri ilə gələcək nəsilləri üçün böyük təhlükə bəsləyirlər.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra İrandan və Türkiyədən on minlərlə erməni Çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrilmiş Qafqaza köçürüldü. Köçürülən ermənilər əsasən keçmiş İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının azərbaycanlılar yaşayan torpaqlarında yerləşdirildilər. Bu köçürmənin gələcək nəticələrini hələ o vaxt Rusiyanın İrandakı səfiri, yazıçı A. S. Qriboyedov görə bilmişdi. O öz məlumatlarının birində çar hakimiyyəət orqanlarına bildirirdi ki, İrandan köçürülmüş ermənilərin çox hissəsi azərbaycanlı mülkədarların torpaqlarında yerləşdirilmişlər. O yazır ki, yay vaxtı yaylaqda qalan azərbaycanlılar öz torpaqlarına qayıdıb başqa dindən olan “gəlmələri” görəkən çox narazı qalacaqlar. Bu isə arzuolunmaz nəticələr verə bilər.

Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş ermənilər özlərinə yer elədikcə azərbaycanlıları əsrlərlə yaşadıkları qədim oğuz torpaqlarından sıxışdırmağa başladılar. Bu barədə inqilabaqədərki çar Rusiyasının rəsmi mətbuatında keçmişdə əsasən azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərdə əhalinin milli tərkibinin sürətlə dəyişdiyi, ermənilərin sayının durmadan artması barədə külli miqdarda statistik məlumatlar var.

1918 –ci ilin mayında Zaqafqaziya Seymi dağılıqdan sonra burada Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yaranır. Yarandığı ilk gündən təcavüzkar siyasət yeridən Ermənistan respublikası qonşu xalqlara qarşı ərazi iddiasına başlayır. 1918 –ci ilin dekabrında o Borçalını ələ keçirmək üçün Gürcüstana müharibə elan edir. Azərbaycan Cümhuriyyəti isə öz varlığının ilk günlərindən bu üç respublika arasında məhrəban qonşuluq əlaqəsi yaratmaq istəyir.

1918-ci il mayın 28 –də elan edilən Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Baş naziri Fətəli xan Xoyski mayın 29-da öz hökumətinin xarici işlər naziri Məhəmməd həsən Hacınskiyə yazırdı: “Biz ermənilərlə bütün mübahisələri həll etdik, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. **Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik**”.

Sonrakı tarixi hadisələr göstərdi ki, bu “güzəştə getmək” ermənilərlə bütün mübahisələri nəinki həll etdi, əksinə, qədim İrəvan xanlığı ərazisini onlara

bağışlamaqla ermənilərin böyük iştahasını daha da artırdı.

Bəli, 1918-ci ilədək demək olar ki, faktiki ərazisi olmayan Ermənistan 1920 ci ildən, Zaqafqaziya sovetləşəndən bəri, əsasən Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazisini addım – addım genişləndirdi.

70 il ərzində Leninin ucaltdığı “proletar beynəlmiləçiliyi” bayrağı altında Ermənistan Azərbaycan torpaqlarının dinc yolla işğalı siyasətini dönmədən həyata keçirmişdir.

1920 –ci ilin dekabrında Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan iki gün sonra proletar inqilabı bayrağını uca tutan Azərbaycan oradakı bütün var – dövlətini Ermənistanın malı elan etdi. “Azərbaycanın qara qanının bundan sonra Ermənistanın damarlarına axacağı” bildirdi. Üstəlik Zəngəzur qəzasını da ona bağışladı. Ermənistan isə bununla kifayətlənmək istəmirdi. Vaxt varikən Naxçıvan və Qarabağı da Azərbaycandan qoparmağa can atırdı. Azərbaycan torpaqlarını tutmaqda Ermənistan üçün həqiqətən çox əlverişli şərait yaranmışdı. Leninin himayəsi ilə mərkəzi hökumət tərəfindən müdafiə olunan erməni – gürcü bolşevik bloku, Qafqazda bütün hakimiyyəti öz əllərinə keçirmişdi. Stalin, Orconikizə, Mikoyan, Myasnikyan, Mirzoyan və başqaları öz iradələrini demək olar ki, bütün Qafqazda, ilk növbədə isə Azərbaycanda diktə edirdilər. Bu vaxt Azərbaycan partiya təşkilatına rəhbərlik edən S.M. Kirov da onlarla tam həmrəy idi. Azərbaycanda bu güclü bloka qarşı mübarizədə aldadılmış N. Nərimanov demək olar ki, tək qalmışdı. Bu işdə “sapı özü müzdən olanlar”, başabəla “beynəlmiləçi” bolşeviklərimiz də düşmən dəyirmanına su tökməkdə az rol oynamayıblar. Məhz onların köməyi ilə N. Nərimanov Azərbaycandan uzaqlaşdırıldı və Azərbaycanda sərkisilər, mirzoyanlar meydan suladılar.

Nəticədə 1920 ci ildə Zəngəzur kimi yağlı bir loxmaya sahib olan ermənilər ququ quşunun balaları sayacağı bu torpaqların əsl sahiblərini öz doğma yurd- yuvalarından, el – obalarından sıxışdırıb çıxardılar. Özü də bu işdə onlar hər cür üsullara zora, aldatmağa, Moskvada hökumət dairələrindəki mövqelərindən istifadə etməyə əl atır, bütün bunlar kara gəlmədikdə isə dünyaya car çəkirdilər ki, ay aman “zavallı erməniləri vəhşi müsəlmanlardan” qorumaq üçün bizə qahmər durun.

1921-ci ildə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi haqqındakı planları baş tutmayan ermənilər 1923-cü ildə ona muxtariyyət verilməsinə nail oldular. Lakin onlar öz torpaq iddialarından əl çəkmir, yavaş-yavaş Azərbaycan kəndlərini öz torpaqlarına qatır, qanuniləşdirirdilər. 1929-cu ildə Nüvədi, Exnadzor və Tuqut kəndləri Mehri rayonuna verildi. Elə həmin ildə azərbaycanlılar yaşayan 9 kənd əlavə olaraq Ermənistana birləşdirildi.

70 ildə Azərbaycan və azərbaycanlılar yaşayan ərazi ilə bağlı məsələlərdə Ermənistan rəhbərliyi öz qarşılarında başlıca olaraq iki məqsəd qoymuşdu: əvvəla, Ermənistan ərazisindəki azərbaycanlı əhalini nə yolla olursa-olsun oradan sıxışdırıb çıxarmaq, ikincisi isə Azərbaycan respublikasının torpaqları hesabına öz

ərazisini genişləndirmək. Bu illər ərzində Ermənistanda rəhbərliyə kimin gəlməsindən asılı olmayaraq, bu vəzifələr dönmədən və ardıcıl surətdə yerinə yetirilmişdir.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Q. Arutyunov İ. Stalinə məktubunda yenidən Qarabağın Ermənistan SSR -ə verilməsi məsələsini qaldırdı. Özü də həyasızlıq o yerə çatır ki, əgər həmin məsələ müsbət həll olunarsa, onda Qarabağın keçmiş mərkəzi və 1920-ci ildə dağıdılmış Şuşanın bərpası haqqında hazırlanmış əlavə təkliflərin də Mərkəzi hökumətə təqdim olunacağını bildirirdi. Stalin həmin məktubu G. M. Malenkovun üstünə, o isə öz növbəsində cavab üçün onu Azərbaycan rəhbərliyinə göndərdi. M. C. Bağırov məktuba cavabında bildirir ki, Azərbaycan həmin təklifə etiraz etmir, bu şərtlə ki, Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR və Dağıstan MSSR-də əsasən azərbaycanlılar yaşayan, Azərbaycanla həmsərhəd olan və tarixən Azərbaycanın ayrılma hissəsi olmuş ərazilər də onun özünə qaytarılsın. Belə bir şəraitdə məsələnin arzuolunmaz istiqamət ala biləcəyini başa düşən “ulu rəhbər” bu təklifin gələcək inkişafına nöqtə qoyur.

Moskvada mikoyanların, tevosyanların rəhbərlik etdiyi erməni lobbisi təbii ki, bununla barışa bilməzdi. Onlar manevr etməli olurlar. Əgər Azərbaycan Dağlıq Qarabağ müqabilində öz sərhədlərinə yaxın rayonlardakı azərbaycanlılar yaşayan torpaqları tələb edərsə, onda niyə tezliklə taktika dəyişdirilməsin? Belə də edirlər. Azərbaycanda heç kəsin gözləmədiyi bir halda 1947-ci il dekabr ayının 23-də “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı çıxır. İ. Stalinin imzaladığı heç bir girişsiz, izahsız yalnız birdən-birə qərar hissəsindən başlayan bu sərəhad, məzmunundan da göründüyü kimi, çox tələsik hazırlanmışdı. 1948-ci il mart ayının 10-da SSRİ Nazirlər Soveti həmin qərara əlavə olaraq ikinci bir qərar qəbul edir. Özü də köçürmə ilə əlaqədar tədbirlər planı ikinci qərarla ətraflı şərh olunur.

Adətən, belə qərarlar qəbul olunarkən onların qəbulundan əvvəl yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar hazırlıq tədbirləri də görülür. Azərbaycanda isə bu məsələ ilə əlaqədar bütün hazırlıq işləri yalnız 1948-ci ilin yanvarından, yəni respublikada SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı alındıqdan sonra başlayıb. Respublika Nazirlər Soveti isə bu məsələ ilə əlaqədar ilk gizli qərarını 1948-ci il fevralın 2-də qəbul edib.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarında göstərilirdi ki, 1948 – 1950-ci illərdə “kəndüçülük prinsipləri əsasında” Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhəli Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. Onlardan 1948-ci ildə 10 min nəfərin, 1949-cu ildə 40 min nəfərin və 1950-ci ildə isə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetlərinə tapşırırdı ki, köçürüləcək əhəli arasında köçürmənin şərtləri və köçürülənlərə dövlət tərəfindən

güəştlər haqqında geniş izahat işləri aparılsın. Köçürülənlər ilə onların yola salınmasından ən gec 10 gün qabaq bütün hüəablar aparılsın, qazandıqları əmək günlərinin haqqı ödənilsin, köçənlərin şəxsi istifadəsində olan bütün əmlakın, o cümlədən heyvan və quşların aparılmasına da şərait yaradılsın.

Həmin qərarla Ermənistandan köçürülən azərbaycanlı əhaliyə aşağıdakı “güəştlər” edilməsi nəzərdə tutulurdu: köçürülən hər ailəyə pulsuz olaraq iki tona yaxın ev əşyası və kənd təsərrüfatı heyvanları aparılması; köçürülən ailələrin ailə başçısına 1000 manat, hər ailə üzvünə isə 300 manat pul yardımı göstərilməsi; köçürülənlər üçün Kür-Araz ovalığında nəqd pulla hər ailə başçısına 1,5 sentner və hər ailə üzvünə isə 0,5 sentner taxıl satın almağa icazə verilməsi. “Kənd təsərrüfatında köçürmə işləri üzrə güəştlər haqqında” SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1937-ci il 17 noyabr tarixli qərarı Kür-Araz ovalığına köçürülən azərbaycanlı əhaliyə də şamil edilirdi. Maraqlıdır ki, bu qərar məhz 1937-ci ildə Sibir, Qazaxıstan və Uzaq Şərqə köçürülənlərə aid idi.

Həmin qərara əsasən Ermənistandan köçürülən kolxozçu və digər azərbaycanlı əhaliyə öz taxıl və kartoflarını Ermənistanda taxıl tədarükü orqanlarına, mal-qaranı isə ət birliklərinə təhvil verməyə icazə verilirdi. Azərbaycana gəldikdə isə burada onlar yerli taxıl tədarükü orqanlarından və ət birliklərindən müvafiq çəkiddə taxıl kartof və mal-qara ala bilirdilər.

Qərarla kənd təsərrüfatı banklarına tapşırılırdı ki, Kür-Araz ovalığına köçürülənlərə hər ailəyə ev tikmək üçün 20 min manat, mal-qara almaq üçün isə 3 min manat kredit verilsin. Kreditlərin ödənilməsi onlar verildikdən üç il sonra başlamalı, ev tikmək üçün ayrılmış kredit on il müddətinə, mal-qara almaq üçün ayrılmış kredit isə 5 il müddətinə ödənilməli idi.

SSRİ Nazirlər Soveti SSRİ Dəmir Yolları Nazirliyinə köçürülənlərin daşınmasını təmin etməyi, SSRİ Səhiyyə Nazirliyinə isə köçürülənləri gəldikləri yerdə tam tibbi müayinədən keçirmək, yollarda tibbi kömək göstərmək, SSRİ Maliyyə Nazirliyinə isə Azərbaycan SSR-in büdcəsində köçürmə ilə əlaqədar xərcləri nəzərdə tutmağı tapşırırdı.

Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetlərinə tapşırılırdı ki, köçürmə ilə əlaqədar bir ay müddətində tədbirlər planı hazırlayıb SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat versinlər.

Bu qərarın belə təcili hazırlanmasının mahiyyətini onun axırıncı 11-ci maddəsi açıır. Burada oxuyuruq: “Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistanla gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər”.

Görünür hiyləgər A. Mikoyan başda olmaqla Moskvadakı erməni lobbisi “ellər atasını” inandıra bilmişdi ki, bu təcili köçürmələr xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün lazımdır. Əksərən dağ kəndlərindən köçürülən azərbaycanlıların yerinə xaricdən gələn hərın daşnaksütyun tör-töküntüləri getmədi. Onlar

Ermənistanın dağ kəndlərini abad etmək üçün deyil, “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası ilə gəlirdilər. Ona görə də azərbaycanlıların köçürüldüyü dağ kəndlərinin çoxu sonralar xarabazarlığa çevrildi.

1948-ci il mart ayının 10-da SSRİ Nazirlər Sovetinin İ. Stalinin imzası ilə “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qəbul etdiyi ikinci qərarla göstərilirdi ki, o, “SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarına əlavədir”. 1948-ci il 10 mart tarixli qərarla artıq köçürmə ilə əlaqədar konkret tədbirlərdən bəhs olunurdu. Burada qeyd edilirdi ki, Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına köçən kolxozçular özləri ilə əsas istehsal vasitələrini-kənd təsərrüfatı maşınlarını, avadanlığı, canlı və mexaniki qoşqu qüvvələrini, bütün növdən olan ev heyvanlarını və quşları, arı ailələrini, nəqliyyat vasitələri və başqa əşyaları da apara bilirlər. Dəyirmanlar, çoxillik ağaclar, elektrik stansiyaları və başqa mədəni-məişət tikililəri isə buraya daxil deyildir.

Qərarla Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetlərinə tapşırırdı ki, bir ay müddətində Ermənistandan Kür-Araz ovalığına köçürüləcək kolxozçular və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan köçürülə bilməyən əmlakın ödənilməsi qaydaları müəyyənləşdirilsin. Bu respublikaların nazirlər sovetlərinə tapşırırdı ki, öz əmlakını satmaqda köçürülən əhaliyə kömək etsinlər.

Qərarla Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin köçürülən kolxoz təsərrüfatları və əhalinin yerləşdirilməsi şöbəsinin Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürmə idarəsinə çevrilməsi məqsəduyğun hesab edilirdi.

Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadə İdarəsinə tapşırırdı ki, köçürülən kolxozlara texniki yardım göstərilməsi, yaşayış evləri tikilməsi və yardımçı təsərrüfatlar yaradılması üçün tikinti materialları ilə köməklik etsin.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə və SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə icazə verilirdi ki, “Azərköçürmətikinti” kontoru əsasında Kür-Araz Düzənliyi Suvarılan Torpaqların İstifadəsi İdarəsi tabeliyində “Azərköçürmətikinti” tresti yaradılsın və həmin trestin nəzdində Salyan, Əli Bayramlı, Sabirabad və Puşkin rayonlarında tikinti-quraşdırma kontorları təşkil edilsin.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilirdi ki, Ermənistan SSR-dən kolxozçular və başqa əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürüləcəyi müddətdə Yerevanda özünün xüsusi nümayəndəliyini açsın. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq hazırlıq işləri üçün (layihələşdirmə, köməkçi müəssisələrin tikintisi, tikinti avadanlıqlarının alınması, tikinti təşkilatlarının yaradılması və s.) 1948-ci ildə respublika üçün ayrılmış limitdənkənar vəsaitdən 11 milyon manat istifadə edilsin.

Həmin qərarla SSRİ-nin müvafiq nazirlik və komitələrinə tapşırırdı ki, 1948-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sərəncamına əlavə avadanlıq və materiallar buraxınsınlar.

SSRİ Yollar Nazirliyinə tapşınırdı ki, Kür-Araz ovalığının Lənkəran, Salyan, Sarıcalar, Saatlı, Daşburun, Ucar və başqa stansiyalarında hərəsində 600 metr uzunluğunda yükləmə-boşaltma meydanları yaratmaq üçün 1948-ci ildə Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadəsi İdarəsinə lazımi qədər material-reis, şpal və s. ayırsın.

SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarından irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il fevralın 2-də və aprelin 14-də xüsusi qərarlar qəbul etdi. Birinci qərada həmin il Ermənistan SSR-dən köçürüləcək 10 min nəfər əhalini qəbul etmək və yerləşdirmək məsələlərindən bəhs olunurdu. Burada Salyan, Saatlı, Sabirabad, Əli Bayramlı, Puşkin, Ağcabədi və Xıllı rayon icraiyyə komitələrinə bir vəzifə olaraq tapşınırdı: 1948-ci il fevralın 15-nə qədər köçürülənlərin yerləşdiriləcəyi kolxozlarda olan boş yaşayış evlərinin təmiri və bərpası üçün tikinti briqadaları yaratmaq; onları lazımi nəqliyyat vasitələri və əmək alətləri ilə təmin etmək; öz yaşayış evlərinin bir hissəsini köçürülənlərə vermək istəyən kolxozçuları müəyyən etmək və uçota götürmək; kolxozlarda Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Kür-Araz ovalığına köçürülməsinin qaydaları, şərtləri, təsərrüfat-siyasi əhəmiyyəti haqqında geniş izahat işləri aparmaq.

Azərbaycan SSR sovxozlar, kənd təsərrüfatı, su təsərrüfatı nazirliklərinə, Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadəsi və Kür-Araz Su Tikintisi idarələrinə tapşınırdı ki, 1948-ci ilin birinci yarısında köçürülənləri qəbul etmək üçün lazımi yaşayış sahələrinin hazırlanması, sovxozlarda, tikinti kontorlarında, su vuran qurğularda onların işlə təmin olunması üçün hazırlıq işləri görsünlər.

Dövlət plan komitəsinə tapşınırdı ki, kolxoz və sovxozlarda köçürülənlər üçün nəzərdə tutulmuş yaşayış evlərinin təmiri üçün lazımi tikinti materialları ayırsın.

Azərbaycan Kəndtikintilayihə və Arxitektura işləri üzrə idarəyə tapşınırdı ki, Kür-Araz Ovalığı Suvarılan Torpaqların İstifadə İdarəsi ilə müqavilə əsasında 1948-ci ilin fevral-iyul aylarında Ermənistandan köçürüləcək təsərrüfatların yerləşdirilməsi üçün kolxoz qəsəbələrinin baş planlarının layihələrini hazırlasınlar.

Həmin qərada köçkünlərdən ötrü yaradılacaq tikinti təşkilatları üçün mühəndis-texnik kadrların seçilməsi işi dövlət plan komitəsinə, Azərbaycan dilində köçürmə ilə əlaqədar şərtlər və Kür-Araz ovalığı torpaqlarının istifadəsinin xalq təsərrüfatı əhəmiyyətini izah edən kitabçanın, köçürülənlərə dövlət tərəfindən göstəriləcək güzəştləri izah edən rəngarəng plakatların hazırlanması və nəşri Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatına həvalə olunurdu. Azərbaycan SSR Səhiyyə Nazirliyinə tapşınırdı ki, köçkünləri qəbul edən rayonlar, sovxoz və kolxozlarda məlyariya və bağırsağ xəstəliklərinə qarşı tədbirlər planı işləyib hazırlasın, bu rayonlarda xəstəxana, ambulatoriya və feldşer məntəqələri şəbəkəsi yaratsın. Qərara əsasən Maarif Nazirliyi 1948-1949-cu tədris ili üçün köçürülənlərin yerləşdiriləcəyi rayonlarda məktəblər və uşaq tərbiyə müəssisələri yaratmalı və

genişləndirməli, Ticarət Nazirliyi və Azərıtıfıaq isə köçürülənlərə ticarət xıdməti göstərmək üçün tədbirlər planı hazırlayıb baxılmaq üçün Nazirlər Sovetınə təqdim etməli idi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 14 aprel tarixli qərarında isə SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarları və bu qərarlardan irəli gələn vəzifələr geniş izah edilir, bunların yerinə yetirilməsi üçün respublikanın ayrı-ayrı təşkilatları qarşısında duran vəzifələr dəqiqləşdirilirdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1948-ci il mayın 13-də bu məsələ ilə əlaqədar əlavə qərar, Azərbaycan K/b/P Mərkəzi Komitəsi isə 1948-ci il aprel ayının 13-də “Ermənistan SSR-dən kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi ilə əlaqədar kütləvi izahat işləri haqqında” qərar qəbul etdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, köçürmə ilə əlaqədar bütün tədbirlərin həyata keçirilməsinə 1948-ci ilin yanvarından başlandı. Gözlənilmədiyi halda meydana çıxdığına görə əvvəllər bu işdə bir nizamsızlıq, özünüitirmə halları hiss olunurdu. Demək olar ki, heç kəs nədən başlayacağını bilmirdi. Lakin totalitar rejimin “üstünlükləri” tezliklə özünü büruzə verdi. Köçürmə işinin təşkilinə 1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların köçürüləcəyi rayonların siyahılarının tərtibindən başlandı. Hər rayondan neçə təsərrüfat və nə qədər adam köçürüləcəyi və onların Azərbaycanın hansı rayonlarında yerləşdiriləcəyi müəyyənləşdirilirdi. Bunun üçün 1948-ci ilin yanvarında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan K/b/P Mərkəzi Komitəsinin nümayəndələri Ermənistan SSR-ə ezam olunurdular. Onların qarşısında Ermənistan SSR Nazirlər Soveti ilə birgə köçürmə ilə əlaqədar vahid tədbirlər planı işləyib hazırlamaq, eyni vaxtda Ermənistandan köçürüləcək azərbaycanlılar arasında köçürmənin şərtləri, güzəştləri haqqında izahat işləri aparmaq vəzifələri dururdu.

1948-ci ilin martında isə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyev və Azərbaycan K/b/P Mərkəzi Komitəsinin katibi H. Seyidov Ermənistanda oldular. Onlar Ermənistan SSR rəhbərləri ilə azərbaycanlılar yaşayan rayonlara yollanaraq kolxozçular arasında köçürmənin qaydaları və şərtləri haqqında izahat işləri apardılar. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən həmin il Ermənistan SSR-in Yerevan şəhərinin Stalin və Spandaryan rayonlarından, habelə Basarkeçər, Vədi, Artaşad, Noyenberyan, Oktenberyan, Zəngibasar və başqa rayonlardan Azərbaycana 2757 təsərrüfatın (12177 nəfərin) köçürülməsi planlaşdırılırdı. Onlardan 6215 nəfərini Kür-Araz ovalığında, 5962 nəfərini isə Azərbaycanın digər rayonlarında yerləşdirmək nəzərdə tutulurdu. Köçürülənlər Bakının Əzizbəyov və Voroşilov rayonlarında, habelə Gədəbəy, Xanlar, Şamxor, Martuni, Səfərəliyev, Qasım İsmayılov, Göyçay, Quba, Bərdə, Ağstafa, Ucar, Ağcabədi, Salyan kənd rayonlarında yerləşdirilməli idi.

1948-ci il iyulun 9-da respublika Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyev, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini V. M. Molotova məktubunda Kür-Araz ovalığında 1948-ci ildə köçürülməsi nəzərdə tutulmuş azərbaycanlı əhalini yerləşdirmək üçün yaşayış binalarının olmamasını nəzərə alaraq, onların bir hissəsini respublikanın başqa rayonlarında yerləşdirməyə razılıq verməyi xahiş edir. Həm də göstərir ki, köçürülən əhalinin bir hissəsi Ermənistanın dağ rayonlarında yaşadığı üçün Kür-Araz ovalığındakı iqlim şəraitinə çətin alışa bilər. Təssüflər olsun ki, SSRİ Nazirlər Soveti bu xahişə müsbət cavab vermir. Nəticədə isə Kür-Araz ovalığına köçürülmüş on minlərlə azərbaycanlı arasında kütləvi ölüm halları baş verir.

1948-ci il mayın 18-də respublika Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyev Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-dəki nümayəndəsinə təcili teleqramında bildirirdi ki, “mayın 13-də köçürmə planı Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti tərəfindən yalnız Qubaya köçürüləcək 52 təsərrüfat və 232 adamın köçürmə vaxtını yazaqdan payıza keçirmək şərtilə qəbul edildi. Onu razılaşdırmaq üçün Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə təqdim edin. Bu məlumatı təxirəsalmadan köçürülənlərə çatdırın. Köçürmənin həyata keçirilməsi işinə başlayın”.

Azərbaycan SSR ərazisində azərbaycanlı köçkünləri qəbul etmək üçün Nazirlər Sovetinin göstərişi ilə respublikanın rayonlarına 27 nəfər məsul şəxsdən ibarət nümayəndə göndərildi. Onların vəzifəsi rayonlarda köçürülənləri yerləşdirmək üçün tikililərin vəziyyətini müəyyənləşdirmək idi. Bu məsələ ilə əlaqədar rayon partiya və icraiyyə komitələrinə göndərilmiş məktubda deyilirdi ki, rayonlara göndərilən şəxslərə hərtərəfli şərait yaradılıb ki, onlar həmin rayonlarda olan boş yaşayış binalarına baxsınlar və onlardan yaşayış evləri kimi istifadə edib-ətməyini mümkünliyünü təyin etsinlər.

Bu iş əvvəlcə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin şöbə müdiri N. A. Brutens (indi Azərbaycan bu bəlalara düçar edənlərdən biri məşhur K. N. Brutensin atasıdır), sonra isə R. İ. Sevu myan rəhbərlik edirdi. Necə deyərlər, qoyun qurda tapşırılmışdı.

Ermənistandan köçürülən əhali arasında təbliğət aparmaq məqsədilə xüsusi briqadalar yaradılaraq Ermənistan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan rayonlarına göndərilirdi.

Maraqlıdır ki, 1948-ci il mayın axırlarında SSRİ Nazirlər Sovetindən respublika Nazirlər Sovetinə zəng edərək köçürməyə hazırlığın gedişi haqqında məlumat tələb edirlər. İyunun 4-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyevin imzası ilə SSRİ Nazirlər Sovetinə göndərilən məlumatda bildirilirdi ki, köçürmə ilə əlaqədar 1948-ci il may ayının 30-na qədər aşağıdakı işlər görülmüşdür: Köçürmə planını təmin etmək üçün Azərbaycan SSR-in 28 rayonuna inşaatçı-mühəndislər göndərilmiş və onların qarşısında yaşayış üçün yararlı binaları müəyyən edib, təmir işini təşkil etmək vəzifəsi qoyulmuşdur. “Kənd təsərrüfatında köçürmə işləri üzrə güzəştlər haqqında” SSRİ MİK və SSRİ XKS –in 1937-ci il

17 noyabr tarixli qərarı Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək 4000 nüsxə nəşr olunmuşdur. 25 nəfərdən ibarət qrup bu günlərdə izahat işləri aparmaq üçün Ermənistan SSR-ə yola salınacaq. Mətbəə üsulu ilə Azərbaycan və rus dillərində 7000 nüsxə ərizə-anket, 5000 nüsxə isə köçürmə bileti hazırlanaraq Ermənistan SSR-ə göndərilib və onların doldurulması işinə başlanılıb. Köçürmə xərcləri üçün 1948-ci ilin respublika büdcəsindən 13 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulub. 1948-ci ildə 12177 nəfərin köçürülməsi Ermənistan SSR Nazirlər Soveti ilə razılaşdırılıb.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin kolxoz təsərrüfatlarının köçürülməsi şəbəsi Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürmə idarəsinə çevrilmiş, Ermənistan SSR-dən kolxozçular və digər azərbaycanlı əhalinin köçürüləcəyi dövr üçün Yerevan şəhərində Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-də nümayəndəliyi yaradılıb. Habelə arayışda köçürülənlər üçün tikiləcək evlərin 6 nümunəvi layihəsinin hazırlandığı, tikinti materialları və tikinti işlərini təşkil etmək üçün “Azərköçürmətikinti” trestinin və onun Salyan, Sabirabad, Əli Bayramlı, Puşkin rayonlarında tikinti kontorlarının yaradıldığı və s. haqqında məlumat verilir.

Ermənistan SSR-dən Kür-Araz ovalığına ilk köçkünlər 1948-ci il iyunun əvvəllərində gəlir. Azərbaycan SSR Sovxozlar Nazirliyinin həmin il iyunun 19-da verdiyi məlumatda bildirilirdi ki, qəbul olunan ilk eşalonlarla 44 azərbaycanlı ailəsi gəlmiş, onlar Jdanov rayonundakı sovxozlarda yerləşdirilmişdir. Məlumatda göstərilirdi ki, gələnlər təmir olunmuş mənzillərlə təmin edilir. Onlar özləri ilə lazımi ev əşyaları gətirmiş, sovxozlar onları miçətqən ilə təmin etmiş, istəyənlər üçün bostan sahələri ayrılmış və imkan daxilində onlara toxum da verilmişdir. Əmək qabiliyyətli əhali işlə təmin edilmişdir. Onlar əsasən bağlarda və bostanlarda işə düzəldilmişlər. Köçürülənlər arasında bir neçə nəfər ixtisaslı traktorçu da var və onlar müvəffəqiyyətlə pambıq tarlalarında kultivasiya işi ilə məşğul olurlar. Məlumatda bildirilirdi ki, bu günlərdə əlavə 23 ailəvi qəbul etməyə hazırlanırdı.

İyulun 29-da respublika Nazirlər Sovetinin müvəkkili Goranboy stansiyasından xəbər verirdi ki, “iyulun 28-də səhər saat doqquzda 59 vaqondan ibarət eşalon daxil oldu. 101 təsərrüfat, 382 nəfər öz ev əşyaları və heyvanları ilə varid oldu. Qəbul və boşaldılma işləri lazımi qaydada həyata keçirildi. Artıq axşam saat 9-a qədər 98 ailə məşinlərə yüklənərək, kolxozlara yola salındı”.

1948-ci il noyabrın 1-nə qədər Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə 1799 təsərrüfatda birləşən 7747 nəfər adam köçürüldü. Həmin müddətdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana özbaşına 2834 nəfərdən ibarət 429 ailə köçmüşdü. Beləliklə, 1948-ci il noyabrın 1-nə qədər Azərbaycana 2228 təsərrüfatda birləşən 10584 nəfər adam gəlmişdi.

Həmin ilin dekabrında isə Ermənistandan əlavə olaraq 120 təsərrüfatda birləşən 462 nəfər köçür. Onlardan 65 təsərrüfatda birləşən 209 nəfəri Noyanbəryan rayonunun Körpülü kəndinin, 64 təsərrüfatda birləşən 253 nəfəri isə

Yerevan şəhərinin sakinləri idi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, Azərbaycan K/b/P MK-ya verilmiş məlumatlardan görünür ki, bir sıra rayonlara, o cümlədən Tovuz rayonuna köçürülənlər çox soyuq qarşılanmış, onların bir hissəsi tövlələrdə yerləşdirilmişlər. Ona görə də Aşağı Körpülüdən köçürülənlərdən 16 təsərrüfat qonşu Gürcüstan SSR-in Borçalı rayonuna getmiş, 5 təsərrüfat Yuxarı Körpülü kəndinə qayıtmış, 2 təsərrüfat isə Alaverdi mədənlərində işə düzəlmişdir.

Köçürmənin birinci ili Kür-Araz ovalığında hazır yaşayış evləri, həyətyanı sahələr və suvarılan torpaqlar olmadığı üçün əhalinin bir hissəsi Azərbaycanın boş yaşayış evləri olan rayonlarına köçürülür. Habelə Ermənistan SSR-in bir sıra dağ rayonları sakinlərinin tələbi ilə onlar düzən rayonlarının təbii şəraitinə davam gətirə bilməyəcəkləri üçün onları Azərbaycanın dağ rayonlarına köçürməyi xahiş edir və birinci il buna nail olurlar.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarı ilə 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana 40 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi planlaşdırılırdı. 1948-ci il köçürməsinin nəticələri göstərdi ki, qırx min nəfər adamı yerləşdirmək o qədər də asan məsələ deyil. Belə ki, 1948-ci ildə köçürülən 10 min nəfər nisbətən daha çox mənzil ehtiyatı olduğu bir vaxtda köçürülməsinə, respublikanın müxtəlif rayonlarına paylanmasına baxmayaraq onların çoxu qaramal tövlələrində yerləşdirilmişdi. Belə bir şəraitdə 40 min nəfəri Kür-Araz ovalığına köçürmək və yaşayış evləri, həyətyanı sahələrlə təmin etmək praktiki cəhətdən qeyri-mümkün idi. Ona görə də respublika Nazirlər Sovetinin sədri yenidən SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət etməyə məcbur olur. O öz məktubunda bu çətinlikləri nəzərə alaraq, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən 12 – 15 min əhalinin köçürülməsinə razılıq verməyi xahiş edir. Həm də xahiş edirdi ki, Ermənistan SSR-in dağ rayonlarından köçürülən əhalinin Azərbaycanın iqlim şəraiti əlverişli olan dağ rayonlarına köçürülməsinə, Kür-Araz ovalığına köçürülənlər üçün müəyyən olunmuş güzəştlərin onlara da aid edilməsinə icazə verilsin.

1949-cu ildə Respublika Köçürmə İdarəsi Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə göndərdiyi məktub və arayışlarda dəfələrlə bildirdi ki, yaşayış evlərinin çatışmaması nəticəsində Səfərəliyev, Ağcabədi rayonlarına köçürülənlər dözülməz şəraitdə yaşayırlar. Bəzən bir neçə ailə kiçicik bir daşmada daldalanmalı olur, çox vaxt onlar mal-qara ilə bir tövlədə yaşayırlar. Məsələn, Ağcabədi rayonunun T. Quliyev adına kolxozunda üç ailə qarçı-pəncərəsi olmayan, təmir edilməmiş, tavanı daman kiçicik bir daşmada yerləşmişdi.

Köçkün Orucəli Əkbərovun ailəsi Səfərəliyev rayonunun Caparidze adına kolxozunda Həyat Əmrahovanın evində yaşayır. Dekabrın əvvəllərində O. Əkbərovun əşyaları küçyə atılmış, 5 nəfərdən ibarət ailə qış günündə açıq səma altında gecələməli olmuşdur. Köçkün Həcər Əkbərovanın ailəsi də dəfələrlə küçyə atılmışdır. 8 nəfər ailə üzvü olan Hüseyn Əliyevi İlyasovun evində bir kiçik

otaqda yerləşdirmişlər. Ev sahibi, onun arvadı və uşaqları H. Əliyev gündüz evdə olmayan vaxt uşaqlarını həmin otağa qatıb qapını bağlayır, söyüb təhqir edirdilər. Bu da köçürülənlər arasında haqlı narazılığa səbəb olurdu. Köçürmə idarəsi xəbər verirdi ki, köçkünlərin ərzaq və çoxixlənən mallarla təchizi işi də olduqca acınacaqlı vəziyyətdədir. Köçkünlər çay, qənd, duz, paltar sabunu, neft, lampə və s. çoxixlənən mallar ala bilmir, rayon partiya komitələrinin katibləri və icraiyyə komitələrinin rəhbərləri isə onların ehtiyaclarına heç cür diqqət yetirmirlər. Nəticədə, köçürülənlər üçün dözülməz şərait yaranır, onların arasında narazılıqlar artır, dava-qalmaqal olur, bu isə köçürmənin ümumi gedişinə mənfi təsir göstərirdi. Bütün bunları nəzərə alaraq, Ermənistan SSR ilə razılaşdırılaraq 1949-cu ildə 15713 nəfərin, yaxud 3818 təsərrüfatın köçürülməsi planlaşdırılır. Onlardan 5420 nəfəri yazda, 10293 nəfəri isə payızda köçürülməli idi. Lakin həmin ilin sentyabrına qədər SSRİ Nazirlər Soveti bu planla razılaşmır. SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsinin rəisi S. Çeremuşin Respublika Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyevə məktubunda bir daha xatırladır ki, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə 40 min azərbaycanlı əhali köçürülməlidir. Həmin ilin 9 ayı ərzində köçürmənin vəziyyəti haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat vermək üçün hesabat tələb edir.

Bu məsələ ilə əlaqədar respublika Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyev 1949-cu il sentyabrın 21-də yenidən SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini G. M. Malenkova müraciət etməli olur. O bildirdi ki, 90 min adamı və 21 min təsərrüfatı yerləşdirmək üçün ən azı 20 min yaşayış evi tələb olunur. Bununla yanaşı, istehsal binaları, məktəblər, xəstəxanalar, su təchizatı müəssisələri, hamamlar və s. tikintisi də zəruridir. Bunun üçün ən azı 400 milyon manatlıq tikinti-quraşdırma işi görülməlidir. Belə böyük bir işin öhdəsindən isə Azərbaycan respublikası öz gücü ilə iki il müddətinə gələ bilməz. Bunları nəzərə alaraq, respublika Nazirlər Soveti 1949-cu ildə köçürmə planını 10 min nəfərə endirməyi xahiş edir.

1949-cu ilin oktyabrında Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsi Respublika Nazirlər Sovetinə məlumatında bildirdi ki, həmin ildə 10 min azərbaycanlının köçürülməsi planlaşdırılıb, oktyabrın 22-nə qədər isə 983 təsərrüfat (4000 nəfər) köçürülmüş, 1500 təsərrüfatı (6000 nəfəri) əhatə edən azərbaycanlılara isə köçürmə bileti verilmişdir. Müvafiq qrafiklər üzrə dəmiryol eşalonlarında yola salınmaq üçün hazırlıq işləri görülmüşdür. İdarə bildirdi ki, köçürmə planı müvəffəqiyyətlə yerinə yetiriləcək. Lakin Ermənistan SSR-də azərbaycanlı əhalini dəmir yol stansiyalarına gətirmək üçün benzin çatışmır. Köçürmə planının yerinə yetirilməsi, azərbaycanlı əhalinin Ermənistanın dəmir yol stansiyalarına gətirilməsi məqsədilə Azərbaycan SSR öz yanacaq fondundan 60 ton benzin ayırır.

Ermənistan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini A. Piruzyan həmin il dekabrın 2-də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinə məktubunda bildirdi ki, 1949-cu il planına görə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan 3278 təsərrüfat, yaxud

15276 nəfər köçürülməlidir. Faktiki olaraq 2368 təsərrüfat, yaxud 10595 adam köçürülmüşdür. Plan üzrə köçürmək üçün tam hazır olan 628 təsərrüfat, yaxud 3201 nəfər çətin vəziyyətdə qalır. Onlar oktyabr-noyabr aylarında Azərbaycana köçürülməli idilər. Ona görə də köçkünlər öz evlərini, mal-qara üçün tədarük etdikləri yemi, qış yanacağını, ərzaq məhsullarını, bəzən isə ev əşyalarını da satmış, demək olar ki, açıq səma altında qalmışlar. Azərbaycan Köçürmə İdarəsi onları bu il köçürmək imkanı olmadığını bildirir. A. Piruzyan isə məktubunda T. Quliyevdən xahiş edir ki, bu işə qarşıaraq həmin əhalinin köçürülməsinə köməklik göstərsin.

Ümumiyyətlə, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhali kütləvi şəkildə Kür-Araz ovalığındakı Zərdab, Əli Bayramlı, Kürdəmir, Göyçay, Mir Bəşir, Salyan, Sabirabad, Yevlax rayonlarına köçürülür. Yaşayış evlərinin, ictimai binaların, içməli suyun və s. olmaması həmin rayonların rəhbərlərini məcbur edirdi ki, bütün vasitələrdən istifadə edərək köçürülənləri qəbul etməkdən imtina etsinlər. Sənədlərdən aydın olur ki, Ermənistan SSR-dən gəlmiş eşalonlar günlərlə dəmir yol stansiyalarında dayanır, yalnız yuxarıdan təzyiq onları məcbur edirdi ki, köçürülənləri qəbul etsinlər.

Yevlaxda, Sabirabadda, Ucarda və s. rayonlarda bu cür hallara təsadüf olunurdu. Əgər qəbul edilirdilərsə də köçkünləri yerləşdirməyə yer tapılmır, onlar yerli kolxozçuların evlərinə paylanır, bu da həm gəlmələr, həm də yerli əhali üçün əlavə narahatlıqlar törədirdi, narazılıqlar yaradırdı.

Buna görə də 1949-cu ilin dekabrında respublika Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyev bu məsələ ilə əlaqədar yenidən SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini G. M. Malenkova müraciət etməli olur. T. Quliyev öz məktubunda göstərirdi ki, iki il müddətində köçürmə planının qeyri-kafi şəkildə yerinə yetirilməsinin başlıca səbəbi Kür-Araz ovalığına köçürülənlər üçün lazımı yaşayış evlərinin və mədəni-məişət ocaqlarının yaradıla bilməməsidir. 1948-1949-cu illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülənlər əsasən yerli kolxozçuları sıxışdıraraq onların evlərinə yerləşdirilmişlər. Artıq respublika orqanlarının və rayon təşkilatlarının bu sahədə imkanları tamamilə tükənmişdir. Yeganə yol yeni evlər tikməklə köçürülənləri qəbul etməkdir. Məktubda göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR-in 1950-ci ilin xalq təsərrüfatı planında 3500 təsərrüfatın (15 min nəfərin) köçürülməsi planlaşdırılır. Bunun üçün isə 3500 ev tikilməlidir. Azərbaycan köçürmə tikinti trestinin və kolxozların illik tikinti imkanlarını nəzərə alaraq, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürüləcək əhali üçün köçürmə planında dəyişikliklər etmək, 1951-ci ildə 10 min, 1952-ci ildə 20 min, 1953-cü ildə 20 min, 1954-cü ildə isə 15 min adamın köçürülməsinə nəzərdə tutmaq xahiş olunurdu.

Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə bağlı mübahisə doğuran məsələlərdən biri də oradan köçən əhaliyə verilməli olan ictimai və fərdi təsərrüfatlara məxsus mal-qaranın sayı ilə bağlı idi. Bununla əlaqədar 1949 və 1950-ci illərə aid çoxlu sənədlər qorunub saxlanılır. 1949-cu ilin dekabrında

Ermənistan SSR-in köçürmə idarəsinin teleqramında deyilirdi ki, dekabrın 26-na qədər köçənlər özləri ilə 8138 baş qaramal, 19237 baş davar, 312 baş at, 81 baş donuz aparmışlar. Onlardan da guya 5114 baş qaramal, 14824 baş davar, 257 baş at və 81 baş donuz kolxoz təsərrüfatlarının payına düşür.

Azərbaycan köçürmə idarəsinin məlumatına görə isə 1949-cu il dekabrın 1-nə qədər köçənlər özləri ilə cəmi 5019 baş qaramal, 9374 baş davar, 177 baş at gətirmişdilər ki, onlardan da 1677 baş qaramal, 4231 baş davar və 109 baş at ictimai təsərrüfatın payına düşürdü.

Bundan sonra bu məsələ ilə əlaqədar Moskva, Bakı və Yerevan arasında çox intensiv yazışma və teleqramlar mübadiləsi başlanır. Nəhayət, 1950-ci il yanvarın 11-də Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S. Karapetyan bu məsələni həll etmək üçün şəxsi məktubla öz müavini Astvasaturyanı Bakıya göndərir. Nəticədə, Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetləri sədrlərinin adından SSRİ Nazirlər Sovetinə belə bir teleqram göndərilir ki, 1950-ci ilin 1 yanvarına qədər Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülən əhali özləri ilə ictimai təsərrüfatlardan 4502 baş qaramal, 12720 baş davar, 206 baş at və 66baş donuz, şəxsi təsərrüfatlardan isə 2607 baş qaramal, 4178 baş davar və 64 baş at gətirmişlər. Teleqramda xahiş olunurdu ki, həmin sayda heyvan Ermənistan SSR-in hesabından çıxarılaraq Azərbaycan SSR-in planına əlavə olunsun.

Köçürülən mal-qaranın sayı belə dəqiqliklə qeydiyyatdan keçirildiyi halda, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülmüş azərbaycanlı əhəlinin dəqiq uçotu olmamış, köçürülənlərin sayı haqqında respublika Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin eyni ildə və hətta eyni ayda verdiyi məlumatlarda onların sayı müxtəlif cür göstərilmişdir. Məsələn, həmin idarə rəisinin SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsinə 1952-ci il 25 sentyabr tarixli məktubunda 1948-1952-ci illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına 8082 təsərrüfatın (34513 nəfərin), həmin il sentyabrın 17-də isə respublika Nazirlər Sovetinə yazdığı məlumatda isə 9123 təsərrüfatın (38767 nəfərin) köçürüldüyü göstərilir. Özü də Köçürmə İdarəsi Azərbaycan SSR-ə köçürülən və köçənlərin ümumi sayını deyil, yalnız Kür-Araz ovalığına köçənlərin uçotunu aparmışdır.

1950-ci il yanvarın 10-da Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan K/b/P Mərkəzi Komitəsi “Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı rayonlarına köçürülmüş kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin təsərrüfat cəhətcə yerləşdirilməsi ilə əlaqədar təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında” qərar qəbul edir. Həmin qərarla göstərilirdi ki, 1948-1949-cu illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına 4674 təsərrüfat (20000 nəfər) köçürülmüşdür. Köçürülənlərdən 1410 ailə yerli sovetlər və kolxozlara məxsus evlərdə, 3264 ailə isə yerli kolxozçuları sıxışdırmaq hesabına yerləşdirilmişdir. Qərarla köçürülənlər üçün tikinti işlərinin yarıtmaz vəziyyəti də qeyd olunur. Bu məqsədlə iki ildə cəmi 80 təzə ev tikilmişdi. Həmin qərarla köçürülənlər üçün

evlərin və ictimai-məişət müəssisələrinin genişləndirilməsi tədbirlərindən də ətraflı bəhs olunur.

1950 –ci il martın 14-də Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Ermənistan SSR-dən yaz köçürülmə planını və həmin il avqustun 25-də isə payız köçürmə planını təsdiq edən iki qərar qəbul edir. Birinci qərarla yazda 1672 təsərrüfatın (6510 nəfərin), payızda isə 1747 təsərrüfatın (7851 nəfərin) köçürülməsi planlaşdırılırdı.

1950 –ci ildə köçürmə ilə əlaqədar respublika təşkilatları qarşısında duran başlıca vəzifə köçürülənlər üçün yeni evlər tikmək işinin təşkili idi.

Sənədlərdən görüldüyü kimi, 1950 – ci il köçürmənin ən ağır ili olmuşdur. Köçürülənləri yerləşdirmək üçün yaşayış evləri yox idi. Azərbaycan Köçürmə Tikinti Tresti və onun rayonlardakı kontorları bu işin öhdəsindən gələ bilmirdi. Məsələn, həmin ilin yanvarında Qaradonludan alınmış teleqramda göstərilirdi ki, 3-cü sutkadır ki, 11 köçkün vaqonu boşalmır. Həmin ilin noyabrında Ucardan alınmış digər teleqramda deyilirdi ki, Zərdab rayonuna köçürülmək üçün Ucar stansiyasına gəlmiş 52 ailə bir aydan artıqdır ki, açıq səma altında gecələyir, vəziyyət çox ağırdır. Köçürülənlərin bir qismi Jdanov rayonunda yerləşdirilmələrini xahiş edirdilər. Çünki onların qohum - əqrabaları, həmyerliləri əvvəllər bu rayonuna köçürülmüşdü. Görüldüyü kimi, Ermənistanın bir kəndindən gələnlər müxtəlif rayonlara, kəndlərə, kolxoz və sovxozlara paylanırdılar. Bu da onların haqlı narazılığına səbəb olurdu. Onlar müxtəlif kolxozlara sərələni, gətirdikləri ictimai əmlak və mal –qara isə bu və ya digər kolxozda qalırdı.

1950 –ci ildə köçürülənlər üçün 3500 ev tikmək planlaşdırılmış, faktiki isə 470 ev tikilmiş, plan 13,4 % yerinə yetirilmişdi. 1488 köçkün ailəsi həyatıyanı təsərrüfat sahəsi ilə təmin olunmamışdı. 1950 –ci ildə köçürülənlər üçün ev tikmək və mal –qara almaq məqsədilə ayrılmış 19 milyon manat kreditin yalnız 13,9 milyon manatı (73%-i) xərclənmişdi.

...1950 –ci ilin noyabrında Ermənistan SSR –in Zəngibasar rayonu Rəhimabad kəndindəki “Azad” kolxozundan Azərbaycan SSR-in Ağcabədi rayonunun Molotov adına kolxozuna köçürülmüş Əmir İsmayılov 1951-ci il avqustun əvvəllərində yenidən öz doğma kəndinə qayıdır. Avqustun 13-də isə Yerevandan Moskvaya İ.Stalinin adına aşağıdakı məzmununda teleqram göndərir: “Əziz atamız Stalin! Sizə məlum edirəm ki, bizi 1950 –ci ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürdülər. Yenə də geriyyə Ermənistana qayıtmalı olduq. O səbəbə ki, Azərbaycanda bizim yaşayışımız üçün şərait yoxdur. Azərbaycanın iqlim şəraiti bizə uyğun deyil. Uşaqlarımız orada tələf oldu, özü müz isə bu günə qədər də xəstəyik. Əziz ata! Sizdən xahiş edirik ki, bizə imkan verəsiniz, yenə də Ermənistan SSR-də yaşayaq”.

Xalqın müsibətlərinin əsl səbəbkarının adına göndərilmiş bu teleqramın sürəti Moskvadan Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyevin adına göndərilərək xəbər verildirdi ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin tapşırığı ilə Baş Köçürmə

İdarəsinin inspektoru V. Nesteroviç həmin ərizəni yerində yoxlamaq məqsədilə Azərbaycana gəlib Ağcabədi rayonunda olacaq, oradan isə Ermənistan SSR – in Zəngibasar rayonuna gedəcək. Ona hərtərəfli köməklik göstərilməsi tapşırılırdı.

Sənədlərdən görünür ki, V. Nesteroviç Azərbaycan və Ermənistan köçürmə idarələrinin nümayəndələri ilə birlikdə yuxarıda göstərilən rayonlarda olmuşdur. Lakin, həmin yoxlamanın nəticələri barədəki sənədlərə arxivdə rast gəlmədik.

1951-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsi özünün kollegiya iclaslarında üç dəfə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR –in Kür – Araz ovalığına köçürülməsi vəziyyətini müzakirə etmişdir. Hər dəfə də köçürmə işinin qeyri – qənaətbəxş getdiyi qeyd olunmuşdur. Köçürmə idarəsi kollegiyasının 31 yanvar 1951-ci il tarixli qərarında qeyd olunurdu ki, 1948-1950 – ci illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülmüş 8110 ailədən 4878- i yaşayış evləri ilə təmin olunmuşdur.

Həmin il aprelin 28-də və avqustun 28-də bu məsələ yenə də SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsində müzakirə olunur və köçürmə işinin yarıtmaz vəziyyəti ilə bağlı SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat vermək haqqında qərar qəbul edilir.

Görünür ki, Baş Köçürmə İdarəsinin 1951-ci ildə Azərbaycana köçürmə ilə əlaqədar məsələlərə belə maraq göstərməsi səbəbsiz deyildi. Həmin il Ermənistan SSR-dən Kür – Araz ovalığına köçürülmüş azərbaycanlı əhali arasında geri qayıtma hallarına təsadüf edilirdi. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlılar ictimai təsərrüfatları qoyaraq özbaşına Azərbaycana köçərək Ermənistan SSR rəhbərləri susur, bir dəfə də olsun buna etirazlarını bildirmirdilər. Lakin Kür – Araz ovalığına köçürülmüş azərbaycanlıların öz dədə - baba yurdlarına qayıtması halları müşahidə edilən kimi, Ermənistan SSR rəhbərləri, necə deyərlər, əsl həyəcan təbili çalırıdılar. 1951-ci ilin may- iyun aylarında Ermənistan SSR Nazirlər Soveti, onun köçürmə idarəsi, rayon icraiyə komitələri Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Köçürmə İdarəsinə məktub və teleqramlar göndərərək geri qayıtma halları ilə əlaqədar böyük hay – küy kampaniyası başlayırlar. Ermənistan SSR köçürmə idarəsinin rəisi mayın 27-də 360 ailənin, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S. Karapetyan mayın 29-da 376 ailənin, Axta rayon İcraiyə Komitəsinin sədri isə təkcə Axta rayonuna 117 ailənin qayıtdığını bildirirlər. Onları qorxudan başlıca məsələ - qayıdan ailələrin hələ köçürülməmiş ailələr arasında apardıqları təbliğat idi. S. Karapetyan öz teleqramında bildirirdi ki, hökumət tərəfindən müəyyən olunmuş köçürmə qaydalarını pozduqları üçün geri qayıdanları Ermənistan qəbul edə bilməz.

Ermənistan SSR tərəfindən qayıtma ilə əlaqədar qaldırılmış bu qalmaqal nəticəsində Azərbaycan rəhbərliyi Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsindən geri qayıdanlar haqqında arayış tələb edir. Arayış göstərilirdi ki, Ermənistana qayıdan ailələrin sayı S. Karapetyanın teleqramında göstəriləndiyi kimi, 376 deyil, cəmi 215 –

dir. Qeyd edilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən cəmi 8018 təsərrüfat (34382 nəfər) köçürülmüşdür. Ermənistan SSR-in aran rayonlarından Kür – Araz ovalığına köçürülmüş azərbaycanlılar buranın kolxoz və sovxozlarında vicdanla işləyirlər. Ermənistanın Axta, Basarkeçər, Qarabağlar kimi dağ rayonlarından köçürülmüş əhali isə dəfələrlə Kür – Araz düzənliyinin iqliminin onlara düşmədiyindən şikayətlənir, Azərbaycanın dağ rayonlarına köçməyə icazə verilməsini xahiş edirlər. Lakin SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarında yalnız Kür – Araz ovalığına köçürmək nəzərdə tutulduğu üçün onların tələbləri yerinə yetirilmir. Arayışda göstərilirdi ki, Azərbaycanın dağ rayonlarına köçməyə icazə verilərsə, onda onları bir neçə günün içərisində Azərbaycana qaytarmaq olar. Lakin onların qeyri – qanuni tələbi (görəsən niyə zorla köçürmə qanuni olurdu, lakin onların dağ rayonlarına köçürülmələrini tələb etmələri qeyri- qanuni – A. P.) yerinə yetirilərsə, bu, gələcəkdə köçürmə işinə mənfi təsir göstərə bilər. Çünki Azərbaycana köçürülmək üçün əsasən dağ rayonlarının əhalisi qalıb. Əgər indikilərə güzəştə gətilsə, onlar da dağ rayonlarına köçürülmələrini tələb edə bilərlər.

S. Karapetyanın 29 may tarixli teleqramı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti həmin il iyunun 7-də xüsusi qərar qəbul edir. Bu məsələnin Nazirlər Sovetində müzakirəsi zamanı azərbaycanlıların geri qayıtması əsl faciə kimi qarşılanır. Bütün günahlar Azərbaycan Köçürmə İdarəsi rəhbərlərinin üzərinə qoyulur, bu hadisəyə siyasi qiymət verilərək onlat siyasi kütlükdə ittiham olunurlar.

Respublika Nazirlər Sovetinin qərarı ilə N. Allahverdiyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsinin işçiləri həmin ilin iyun – iyul aylarında Ermənistana gedib orada yerli rayon icraiyyə komitələri ilə birlikdə geri qayıdanların siyahısını dəqiqləşdirirlər. Müəyyən olunur ki, 1951-ci il iyunun 1-nə qədər 376 təsərrüfat deyil, cəmi 217 təsərrüfat (872 nəfər) geri qayıtmışdır. Köçürmə İdarəsi işçilərinin respublika Nazirlər Sovetinə təqdim etdiyi arayışda göstərilirdi ki, S. Karapetyanın teleqramındakı rəqəmlərə köçürmə zamanı, həbsdə, ordu sıralarında olmuş, düzgün olmayaraq, köçürmə siyahısına salınmış adamlar da daxildir. Arayışda göstərilirdi ki, təkcə onların yoxladıqları rayonlarda 1948- 1950 –ci illərdə 1000 təsərrüfatdan yuxarı azərbaycanlı ailəsi ictimai əmlakına toxunmadan Ermənistan SSR –ni tərk etmiş, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına köçmüşlər.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 1951-ci ildə də köçürmə məsələsi Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin il oktyabrın 11-də Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən köçürülənlərin təsərrüfat cəhətdən yerləşdirilməsi və 1951-ci il payız köçürmə planının yerinə yetirilməsinin gedişi haqqında” qərar qəbul etmişdir. Qərarla göstərilirdi ki, 1951-ci ilin 9 ayı ərzində 3400 yeni ev tikilərək köçürülənlərə təhvil verilməli idi. Lakin cəmi 2231 ev tikilmiş, tikinti planı 65,7% yerinə yetirilmişdi.

1951-ci ildə cəmi 1500 təsərrüfatın Ermənistan SSR- dən Azərbaycanın Kür – Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırılmışdı. Köçürülməsi nəzərdə tutulan 400 ailə Yerevandan olan müəllimlər, müxtəlif idarə işçiləri, redaksiya əməkdaşları, həkimlər, evdar qadınlar və başqaları idi. Onların ixtisaslarına uyğun Kür- Araz ovalığının pambıqçılıq rayonlarında iş olmadığı üçün Ermənistan SSR Köçürmə İdarəsi 1951-ci il köçürmə planından 400 təsərrüfatı çıxaraq 1100 təsərrüfatı köçürməyi təklif edir. 1951-ci ilin yazında 300 ailənin köçürülməsi planlaşdırılmış, əslində isə 311 ailə köçürülərək, plan 103,6% yerinə yetirilmişdi.

1952-ci il yanvarın 17-də Azərbaycan SSRİ Nazirlər Soveti “1952-ci ildə Azərbaycan SSR-ə köçürmə planı və köçürülənlər üçün yaşayış evlərinin hazırlanması haqqında” qərar qəbul edir. Qərarla göstərilirdiki, 1951-ci il köçürülməsi üçün yaşayış evlərinin tikilməsi işi qeyri-qənaətbəxş şəkildə aparılmışdır. Planda 1100 təsərrüfatın köçürülməsi nəzərdə tutulmuş, əslində isə 909 təsərrüfat köçürülmüş, köçürmə planı 82,6% yerinə yetirilmişdir. 1951-ci ilin planında 5000 yaşayış evinin tikintisi planlaşdırılmış, əslində isə 3704 ev tikilib istifadəyə verilmiş, paln 74,1% yerinə yetirilmişdir.

Qərarla 1952-ci ildə Köü –Araz ovalığına 1200 təsərrüfatın köçürülməsi planlaşdırılırdı. Həmin ildə köçürülənlər üçün 2500 yaşayış evi tikmək nəzərdə tutulurdu.

Əlbəttə, illər keçdikcə köçürmə idarəsinin köçürmənin təşkili ilə əlaqədar təcrübəsi də artırdı. Köçürülənlər üçün tikilən evlərin sayı çoxalır, yeni qəsəbələr salınır, kəndlərin görkəmi dəyişirdi. Bununla yanaşı, köçürülənlər üçün hələ də lazım olan şərait yaradılmamışdı. İçməli su, mənzil–məişət, səhiyyə və mədəni xidmətin səviyyəsi olduqca aşağı idi.

Ermənistan SSR-in Vedi rayonundan Ağdaş rayonu Qoşaşovaq kəndinə köçürülmüş 24 ailə adından İzzət Əliyev, İbrahim Allahverdiyev, Cavad Cavadov, Yolçu Əliyev və başqalarının 1953-cü il aprelin 3-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə yazdıqları ərizədə oxuyuruq: “Biz 1952-ci ilin oktyabrında Ermənistan SSR-in Vedi rayonundan köçüb Ağdaş rayonunagəlmişik. Yeni köçüb gəlmiş 24 ev yararsız, təmirə ehtiyacı olan darsqal binalarda yerləşdirmişlər. Gələrkən bizə yazda (1953-cü ilin yazında – A. P.) yeni yaşayış binalarının tikiləcəyini vəd etdikləri halda, hələ də biz ev sahibləri ilə gündə qalmaqla salmaqla həmin evlərdə yaşayırdıq. Ev sahibləri bizə verilən evlərdən tezliklə çıxmağı tələb edirlər. 15-16 kvadratmetr sahəsi olan evdə 10-12 nəfər qalırıq... Rayon sahibləri yeni köçüb gələn kolxozçuların kənddən çıxıb getməsinə çalışırlar”.

Sənədlərdən göründüyü kimi, “Köçürmətikintisi” trestinin tikdiyi evlərin çoxu çiy kərpicdən olub, divarları saman qatılmış palçıqla suvanırdı. Yeraltı suların daha çox üzəldə olduğu Kür – Araz ovalığında tikilmiş belə binalar hədsiz dərəcədə davamsız olur, yaz vaxtları tezliklə nəm çəkərək üçüb dağılırdı. Bu cür binaların bir tərəfdən əlverişli olmaması, digər tərəfdən isə çox baha başa gəlməsi köçürülənlərin ciddi narazılığına səbəb olurdu.

1952-ci ildə respublika Nazirlər Soveti tərəfindən SSRİ Nazirlər Sovetinə yazılmış məktubda bildirilirdi ki, nümunəvi layihələr əsasında tikilən evlərin ikiotaqlı və 25,7 kvadratmetr olması, köməkçi tikililərin (tövlə, evdamı, ayaqyolu və s.) yoxluğu, tikintinin baha başa gəlməsi köçkünləri narazı salır. Onlar həmin evləri qəbul etməkdən imtina edirlər. Kolxozçuların bu evlərdən imtina etməsi nəticəsində kolxozlar banklara 17 milyon manata qədər pul borclu qalıblar. Bütün bunları nəzərə alaraq respublika Nazirlər Soveti İttifaq hökumətindən xahiş edirdi ki, yaranmış şəraiti nəzərə alaraq tikilmiş evlərin qiymətinin 50%-i kolxozçulara güzəştə gəldirsin.

1952-ci ildə Ermənistan SSR-dən köçürmə planı 124,6% yerinə yetirilir. Köçürülənlər üçün evlər tikilməsi planı isə 80.6% ödənilir.

1953-cü il fevralın 5-də respublika Nazirlər Soveti “1953 –cü ildə Azərbaycan SSR-də köçürmə planı və köçürülənlər üçün yaşayış evləri hazırlamaq haqqında” qərar qəbul edir.

Həmin ilin yazında Respublika Nazirlər Soveti yanında köçürmə idarəsi Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyinə verilir.

1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra Ermənistan SSR-dən Kür- Araz ovalığına köçürmənin sürəti azalır. Bundan sonra isə əks proses gedir. Azərbaycana köçürülmüş əhali geri qayıtmağa başlayır. Bu proses 1954-cü ildə daha da sürətlənir. Ermənistan SSR rəhbərləri buna qəti etirazlarını bildirirlər. 1954-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nümayəndə heyəti başda nazir müavini Möhsün Poladov olmaqla Ermənistan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan rayonlarını gəzir, onların geri qayıtması səbəblərini araşdırırlar. Onlar öz məlumatlarında göstərirdilər ki, geri qayıtmağın başlıca səbəbi Kür- Araz ovalığında köçürülənlər üçün lazımı şəraitin olmaması, Ermənistanın dağ rayonlarından köçürülən azərbaycanlıların bu yerlərin iqliminə uyğunlaşa bilməməsidir. Onların məlumatına görə, 1954-cü ilin aprelində qədər 1155 təsərrüfat geriye, özlərinin əvvəlki yerlərinə qayıtmışlar.

Araşmada geriye qayıtmanın qarşısına almaq üçün konkret təkliflər irəli sürülürdü. Bu təkliflər sırasında Azərbaycan SSR –in Kür- Araz ovalığında onlar üçün əlverişli şərait yaradılması, Ermənistan SSR-ə dönənləri orada yenidən məskunlaşmağa qoymamaq, özləri üçün yeni evlər tikməyə, həyatyanı təsərrüfat yaratmağa icazə verməmək və sairə təklif olunurdu.

1954-cü ilin mayında və sentyabrında azərbaycanlı əhalinin köçürüldüyü rayonların icraiyə komitələrinin sədrlərinə və rayon partiya komitələri katiblərinə respublika partiya və hökumət rəhbərlərinin imzası ilə göndərilmiş məktubda həmin rayonlara köçürülənlərin Azərbaycan SSR-in başqa rayonlarına gətməsini və Ermənistan SSR-ə qayıtmasının tezliklə qarşısını almaq tapşırılırdı. Məktubda göstərilirdi ki, bu günə qədər Kür- Araz ovalığına köçürülmüş ailələrdən 1000-dən çoxu özləri üçün yaşayış evi ala bilməmiş, hələ də yerli kolxozçuların evlərində yaşayırlar. Bərdə rayonunun Malenkov adına kolxozunda isə onlar yeraltı

dəyələrdə daldalanırlar. Məktubda deyilirdi ki, onlar üçün mənzil – məişət şəraiti yaradılmalı, içməli su ilə təmin olunmalı, köçürülənlərə səhiyyə xidməti kökündən yaxşılaşdırılmalı, Kür-Araz ovalığına köçürülənləri dəqiq siyahısı tərtib edilməlidir.

Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirinin 1954-cü il oktyabrın 14-də Azərbaycan KP MK-yə və respublika Nazirlər Sovetinə yazdığı məktubunda göstərilirdi ki, **1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən respublikanın Kür-Araz ovalığına 11.914 təsərrüfat (53. 000 nəfər) köçürülmüşdür.**

Azərbaycana köçürülənlərin sayı ilə əlaqədar bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Sənədlərdən aydın olur ki, həmin illərdə rəsmi köçürmə ilə yanaşı, köçürülən yerlərə getmək istəməyənlər, yaxud Ermənistanda yaradılmış dözülməz şəraitdən, təhqirlərdən canını qurtarıb Azərbaycana pənah gətirənlər də az olmamışdır. Onlar kötləvi surətdə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına, əsasən isə Ermənistanla sərhəd olan Gədəbəy, Tovuz, Şamxor, Zəngilan və b. rayonlarına köçmüşlər. Ermənistanda məharətlə pərdələnmiş təqiblərdən baş götürüb qaçanları Azərbaycanda da gölərlə qarşılamırdılar. Sənədlər bu faktı açıq-aşkar sübut edir. “Kommunist beynəlmiləçiliyi” mövqeyində sədaqətlə dayanan respublika rəhbərliyi onları incitmiş, qayıtmaq istəyənlərə mane olmuş və onları yalnız SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarında nəzərdə tutulan Kür-Araz ovalığı rayonlarına getməyə məcbur etmişlər.

Sənədlərdən görüldüyü kimi, planlı surətdə Kür-Araz ovalığının ilan mələyən düzlərinə köçürülməkdən vahiməyə düşən bir çox azərbaycanlı ailələri tezliklə Ermənistan SSR ərazisini tərk edib, Azərbaycanın digər rayonlarına pənah gətirirdilər. Ermənistan SSR Basarkeçər rayonu Zod kəndinin sakini Bala Hacıyev 1948-ci ilin fevralında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T Quliyevin qəbulunda olmuş və öz kəndliləri adından xahiş etmişdir ki, 100 ailənin Azərbaycanın Xanlar rayonuna köçməsinə icazə versin. Onların xahişi yerinə yetirilmiş və həmin 100 ailə Xanlar rayonuna köçmüşdür.

1948-ci il aprelin 20-də respublika Nazirlər Sovetinin əməkdaşı A. Bıxovski Nazirlər Sovetinin sədrinə verdiyi məlumatda bildirdi ki, Ermənistan SSR-in Qəmərli rayonunun Sabunçu kəndindəki “Zəhmət” kolxozunun üzvü Kazım Məmmədov Nazirlər Sovetinə müraciət edərək onunla birlikdə Sabunçu kəndindən 10 ailənin, qonşu Qaraqoyunlu kəndindən isə 6 ailənin, cəmi 51 nəfərin, o cümlədən 27 nəfər əmək qabiliyyətli sakinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycana köçərək, hazırda Tovuz rayonunun Nizami kolxozunda yaşadığını yazmışdır. K. Məmmədov göstərirdi ki, aprelin 4-də onların kəndinə Yerevan şəhərindən Balabəy Martirosyan və Hüseyn Məmmədov gəlib bildirmişlər ki, azərbaycanlı əhali öz evlərini və əmlaklarını sataraq Azərbaycan SSR-ə köçməlidirlər. Kəndin sakinlərindən çoxu öz evlərini dəyər-dəyməzinə satmış və hazırda evsiz-eşiksiz qalmışlar.

Habelə həmin ailələrə məxsus mal-qaranı da dabaq xəstəliyi bəhanəsi ilə

aparmağa qoymamış, satmağa məcbur etmişlər. K. Məmmədov respublika hökumətinə müraciət edərək onların Tovuz rayonunda məskunlaşmasına razılıq verməyi xahiş etmişdir.

Başqa bir məktubda Vedi rayonunun Avşar kənd sakini Mircələl Məmmədov xahiş edirdi ki, Ermənistan SSR-də sement zavodunda işlədiyi üçün ona Tovuz sement zavodunda işləməyə icazə verilsin.

Sonrakı illərdə də azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarına özbaşına köçməsi davam etmişdir. 1949-cu ilin aprelinde Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı, hərbi qulluqçu, əslən Ermənistan SSR-in Kirovakan rayonunun Gözəldərə kəndindən olan Xıdır Mustafəyev respublika Nazirlər Sovetinə göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, köçürmə idarəsinin razılığı ilə anasını və qardaşlarını Xanlar rayonuna köçürmək istəmişdir. Rəsmi razılıq olmasına baxmayaraq, Xanlar Rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri Atanesov (milliyyətə ermənidir – red.) Xanlar şəhərində xeyli boş mənzil ola-ola, onlara zirzəmiləri və yararsız daşmaları təklif etmişdir. X. Mustafəyev isə öz məktubunda xahiş etmişdir ki, onun ailəsinə yararlı mənzil verilsin.

Həmin il aprelin 27-də Azərbaycan K/b/P Naxçıvan Vilayət Komitəsinin katibi Y. Yusifov Azərbaycan K/b/P Mərkəzi Komitəsinə məktubla birgə Ermənistan SSR Zəngibasar rayonu Elyas kəndindən kolxozçuların ümumi iclasının protokolunu da göndərir. Məktubda qeyd olunur ki, 220 nəfər loxoz üzvlünün iştirakı ilə keçən iclas Naxçıvan MSSR rəhbər orqanlarına üz tutub bu kolxozda daxil olan 150 təsərrüfatı Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşdirməyi xahiş edir. Kolxozçuların qəbul etdikləri qərarla deyilirdi: “Kolxozumuz varlı kolxozdur. Belə bir kolxozu kəndlərə dağıtmaq yaxşı deyil. Bütün kolxozun bir yerə köçməsi təsərrüfatımızın iqtidarını pozmaq... Noraşen rayonunun iqlimi və suyu da bizə düşür. Orada tezliklə əkin əkə bilərik. Qoşqu qüvvəmiz və toxumumuz var. Naxçıvan MSSR Ali Sovetindən və Nazirlər Sovetindən xahiş edilsin ki, bizim kolxozun üzvlərinin Noraşen rayonunun Şəngiley və Dərəkənd kəndlərinə köçməsinə icazə versinlər”.

Y. Yusifov AK/b/P MK-dan xahiş edirdi ki, həmin təsərrüfatların və əlavə 150 təsərrüfatın da (cəmi 300 təsərrüfat) Noraşen rayonunda qəbuluna icazə verilsin.

1949-cu ilin sentyabrında Sisian rayonunun Şəki kəndinin kolxozçuları da Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə göndərdikləri ərizədə onlara Naxçıvan MSSR-in Şahbuz rayonuna köçməyə icazə verilməsini xahiş edirlər. Elə həmin vaxt Ermənistan SSR Axta rayonu S. Ağama hoğlu adına kolxozun üzvləri də respublika Nazirlər Sovetindən Azərbaycan SSR-ə köçməyə icazə verməsini xahiş edirlər. Bu ərizələrə cavab olaraq respublika Köçürmə İdarəsi bildirir ki, Şahbuz rayonu Kür-Araz ovalığına daxil olmadığı üçün Şəki kəndinin sakinləri oraya dövlət tərəfindən mütəşəkkil şəkildə köçürülə bilməzlər. Axta rayonu Ağama hoğlu kolxozunun

sakinlərini isə Kür-Araz ovalığında istədikləri yerə köçürmək imkanı var.

1949-cu il noyabrın 23-də Vedi Rayon Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri A. Məmmədov Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S. Karapetyana bildirirdi ki, 1948-1949-cu illərdə təkcə Vedi rayonundan 700-dən yuxarı azərbaycanlı təsərrüfatı özbaşına Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına köçmüşlər. O yazırdı ki, təkcə son beş gündə əlavə 75 təsərrüfat da Vedini tərk edərək özbaşına Azərbaycana getmiş və bu cür gedənlərin sayı gündən-günə artmaqdadır.

1948-ci ildə Kür-Araz ovalığına daxil olmayan Gədəbəy, Qazax, Şamaxor, Səfərəliyev, Kirovabad, Xanlar, Quba, Dəstəfur, Bakının Maştağa və Əzizbəyov rayonlarına köçürülmüş əhali üçün SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarında nəzərdə tutulan güzəştli şərtlərdən istifadə haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin xahişinə baxmayaraq, İttifaq hökuməti razılıq verməmişdir. Bu da həmin rayonlara köçürülmüş əhalinin həyat şəraitini daha dözülməz etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, onlar Kür-Araz ovalığının ilan mələyən düzlərinə getməmişlər.

1950-ci ilin fevralında respublika Köçürmə İdarəsi Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi və Nazirlər Sovetinin 1950-ci ilin yazında 500 təsərrüfatın Ermənistan SSR-dən Noraşen rayonuna köçürülməsinə icazə vermək barədəki xahişinə cavab olaraq bildirirdi ki, hazırda rəsmən yalnız Kür-Araz ovalığına köçürmədən danışılmasına baxmayaraq, Naxçıvan MSSR Ermənistan SSR-in Qarabağlar, Vedi, Artaşat rayonlarından özbaşına gələn azərbaycanlı əhalini qəbul edir. Onların arasında Kür-Araz ovalığına köçürmə bileti olanlar da vardır. Köçürmə İdarəsi Naxçıvan MSSR rəhbərliyini xəbərdar edirdi ki, gələcəkdə bu cür hallara yol verməsin.

Ermənistan SSR-dən köçürülən azərbaycanlı əhalinin Kür-Araz ovalığına deyil, Azərbaycanın digər rayonlarına kütləvi surətdə özbaşına köçməsinin qarşısını almaq məqsədilə 1950-ci ilin martında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri və Azərbaycan KP MK katibinin imzası ilə rayon icraiyyə komitələri sədrlərinə və rayon partiya komitələri katiblərinə xüsusi məktub göndərilir. Məktubda göstərilirdi ki, Qazax, Tovuz, Ağstafa, Şamaxor, Gədəbəy, Xanlar, Dəstəfur, Mirbəşir, Bərdə, Ağdam və başqa rayonların rəhbərləri Ermənistan SSR-dən özbaşına gələn azərbaycanlı əhalini qəbul edirlər. Bu isə Ermənistan SSR-dən köçürülən əhalinin işçi qüvvəsini lazımı rayonlarda yerləşdirməyə imkan vermir. Məktubda Ermənistan SSR-dən özbaşına gələn azərbaycanlıların Kür-Araz ovalığına daxil olmayan rayonlarda qəbulunu dayandırmaq tələb olunurdu.

Köçürmə İdarəsinin məlumatında göstərilirdi ki, tam olmayan məlumata görə, 1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycana özbaşına 4396 nəfəri birləşdirən 856 ailə köçmüşdür. 1949-cu ildə Şamaxor rayonuna 215 təsərrüfat (1173 nəfər), Gədəbəyə 77 təsərrüfat (427 nəfər), Qazağa 86 təsərrüfat (425 nəfər) və s. köçmüşdür. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin Azərbaycana kütləvi

şəkildə köçməsi halları sonrakı illərdə də davam etmişdir. Köçürmə İdarəsinin məlumatlarının birində göstərilir ki, nümayəndələrin gəzdiyi bir neçə rayondan təkcə 1948-1950-ci illərdə mindən yuxarı ailə özbaşına Azərbaycana köçmüşdür. **Bütün bunlar nəzərə alınarsa, şübhəsizdir ki, 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən 100 min nəfərdən yuxarı azərbaycanlı köçürülmüş və ya köçməyə məcbur olmuşdur.**

Köçürmə ilə əlaqədar bir məsələnin üzərində xüsusi dayanmaq vacibdir. Son altı ildə Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar daşnak liderləri dəridən-qabıqdan çıxaraq sübut etməyə çalışırlar ki, guya Dağlıq Qarabağda ermənilər sıxışdırılmış, incidilmişlər. Tarixi sənədlər isə bunun tam əksini sübut edir. Əgər o zaman Ermənistan SSR-in dağlıq rayonlarından köçürülən azərbaycanlı əhali təbii şəraiti gəldikləri rayonların təbii şəraitinə uyğun olan Dağlıq Qarabağda yerləşdirilsəydilər, bu, nisbətən insaflı və ədalətli olardı. Lakin belə olmadı. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin nümayəndəsi Əbdürrəhmanov, DQMV İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini Kərimov, Vilayət Daxili İşlər İdarəsi rəisinin müavini Venediktov və Vilayət Partiya Komitəsi kənd təsərrüfatı şöbəsi müdirinin müavini Süleymanyannın iştirakı ilə Ermənistan SSR-dən DQMV Martuni rayonuna köçürülmüş azərbaycanlı əhalinin yerləşdirilməsi haqqında 1949-cu il yanvarın 15-də aparılmış yoxlamadan sonra Stepanakertdə tərtib olunmuş arayışda göstərilirdi ki, 1948-ci ilin avqustunda Ermənistan SSR-dən DQMV-in Martuni rayonuna 131 təsərrüfat (570 nəfər) gəlmişdir. Onlardan 86 təsərrüfat (355 nəfər) Qişi, 17 təsərrüfat (82 nəfər) Güney-Çartaz və 25 təsərrüfat (120 nəfər) Xunuşnak kəndlərində yerləşdirilmişlər. Göstərilirdi ki, köçürülənlər üçün son dərəcə dözülməz şərait yaradılıb. Martuni Rayon Xalq Maarif şöbəsinin müdiri Ulubabyan “gəlmə” azərbaycanlılara həqarətlə baxır, onların uşaqlarının təhsilə cəlb olunması üçün heç bir tədbir görmür, hətta buna mane olurdu. Güney-Çartaz kəndində heç bir səbəb olmadan azərbaycanlı müəlliməni Azərbaycan dili dərsi deməkdən kənar edərək, bu işi müvafiq ixtisası olmayan məktəb müdirinə tapşırıq. Xunuşnak kəndinə köçürülmüş uşaqlar həmin kənddə Azərbaycan qrupu olmadığı üçün qarlı-şaxtalı günlərdə Qişi kəndinə gedib-gəlməyə məcbur olurlar. Köçürülənlərin əksəriyyəti işlə və həyətyanı torpaq sahələri ilə təmin edilmirlər: Çoxuşaqlı ailələrin vəziyyəti xüsusilə dözülməz idi: 8 uşaq anası Qəmar Abbasovanın, 6 uşaq anası Kübra Babayevanın və başqalarının bir əmək günü belə yox idi. Yoxlama günü bu ailələrin heç birində yeməyə ərzaq olmamışdır. Arayışda göstərilirdi ki, Ermənistandan gələnlər əsasən uçuq daxmalarda yerləşdirilmişlər. Onlara ev tikmək üçün ayrılan tikinti materialları Horadiz stansiyasında yatıb qalır. Rayon rəhbərliyi, rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri Əmirxanyan, rayon Partiya Komitəsinin katibi Baxşıyan köçürülənlərin şikayətlərinə etinasız yanaşır, onların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün heç bir tədbir görmürlər.

Lakin bu yoxlamanın da heç bir xeyri olmur. Köçkünlər respublika hökumətinə müraciət etməyə məcbur olurlar.

1949-cu il may ayının 27-də Azərbaycan SSR Köçürmə İdarəsinin rəisi N. Allahverdiyev Respublika Nazirlər Sovetinin sədr müavini İ. K. Abdullayevə yazdığı məlumatında bildirirdi ki. Sizin göstərişinizlə 1948-ci ilin avqustunda DQMV Martuni rayonunun Qışı və Xunuşnak kəndlərinə Ermənistan SSR-dən köçürülmüş azərbaycanlı əhəlinin vəziyyətini vilayət təşkilatları ilə birlikdə həll etmək üçün Stepanakertə getdim. Martuniyə köçürülmüş əhali çox acınacaqlı vəziyyətdə yaşayır. Onlar Martuni rayonunun Qışı və Xunuşnak kəndlərində qalmağa qəti etiraz edirlər. Çünki bu kəndlərdə daimi məskən salmaq və həyatı təsərrüfat yaratmaq üçün heç bir imkan yoxdur. N. Allahverdiyev göstərirdi ki, köçürülənlərin yaşayışı ilə tanış olduqdan sonra onların tələblərinin tamamilə haqlı olduğunu aşkar etdim. Köçkünlər üçün həyatı sahələr ayırmağa belə həmin kəndlərdəki kolxozların heç bir imkanı və torpaq fondu yoxdur. Məlumatda deyilirdi ki, Martuni rayonu Kür-Araz ovalığına daxil deyil. Mardakert rayonu isə Kür-Araz ovalığına daxildir və orada gələnlərin həyatı təsərrüfat sahəsi yaratması üçün kifayət qədər torpaq fondu var. Məktubda təklif olunurdu ki, həmin ailələr Mardakert rayonu ərazisinə köçürülsünlər.

Təəssüf ki, bu təkliflər ancaq kağız üzərində qalmış, nəticədə, Martuni rayonuna köçürülmüş azərbaycanlı əhali oradan qaçıb dağılmağa məcbur olmuşdur. Təbii ki, vahid mərkəzdən idarə olunan vilayət rəhbərləri Ermənistandan köçürülən azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağda məskunlaşmasına heç cür yol verə bilməzdilər. Acınacaqlıdır ki, Azərbaycanda da köçürmə işinin əsas icraçıları məhz ermənilər idi. İmza edən vəzifəsindən asılı olmayaraq, bütün sənədləşməni ermənilər aparırdılar. Şübhə yoxdur ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetində köçürmə məsələlərinin əsas icraçıları olan brutenslər, sevumyanlar Dağlıq Qarabağ rəhbərləri ilə birgə əvvəlcədən azərbaycanlıların elə yerlərə köçürülməsini planlaşdırmışdılar ki, orada yaşayış üçün heç bir şərait yox idi və azərbaycanlı əhali özü gec-tez qaçmağa məcbur olacaqdı... Təəssüf ki, azərbaycanlı rəhbərlər bu qədər uzaqgörən ola bilməmiş, yaxud olmaq istəməmişdilər...

Nəticədə, 1949-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən köçürülən bir nəfər də azərbaycanlı Dağlıq Qarabağ ərazisinə buraxılmamış, əksinə, “daxili köçürmə” adı ilə 1949-cu ildə Dağlıq Qarabağdan 132 (549 nəfər) azərbaycanlı ailəsi Azərbaycan SSR-in Xanlar rayonuna köçürülmüşdür... Beləliklə də “Böyük Ermənistan” üçün ərazilər boşaldılması işi planlı surətdə davam etdirilmişdir.

Arxivdə saxlanılan bir tarixi sənəd qatı millətçilərin – Ermənistan rəhbərlərinin iç üzünü açıb ifşa edir. Bu, 1954-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Möhsün Poladovun Ermənistan SSR-ə ezamiyyətdən sonra Respublika Nazirlər Sovetinə yazdığı məlumatdır. 1949-cu ildə Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sədri S. Karapetyanın qanunsuz göstərişi ilə Ləmbəli kəndindəki azərbaycanlılar yaşayan kolxoz ləğv olunur. Çox əlverişli təbii şəraiti olan bu kənddə subtropik bitkilər sovxozu yaratmaq bəhanəsi ilə oradakı

225 azərbaycanlı ailəsi zorla qovulur. S. Karapetyandan soruşan olmur ki, məgər azərbaycanlılar sovxozda işləyə bilməzlər? Nə üçün oraya hökmən ermənilər gəlməlidir? 1949-cu il dekabrın qarlı-şaxtalı qışında Ləmbəlidən qovulmuş azərbaycanlılar Gürcüstan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə pənah götürürlər. Lakin burada da gürcülər onları dinc buraxmır. Bir neçə gün sonra Gürcüstan SSR yerli hakimiyyət orqanlarının göstərişi ilə ləmbəlilər Gürcüstan ərazisindən çıxarılırlar. Onlar geriyə, öz yerlərinə qayıtmağa məcbur olurlar. Lakin bu dəfə S. Karapetyanın göstərişi ilə onlar öz yurdları Ləmbəliyə buraxılmayaraq, Basarkeçər rayonuna göndərilirlər.

Ləmbəlilərin evləri isə bura köçürülən erməni ailələri arasında paylanır. XX əsrdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədən erməni millətçiləri Ləmbəlidəki azərbaycanlı qəbiristanlıqlarını da dağıdaraq, oranın daşlarından yeni binaların tikintisində istifadə edirlər.

Azərbaycan SSR rəhbərliyindən heç bir kömək görməyən ləmbəlilər ölüm-dirim mübarizəsinə girişərək öz torpaqlarına dönmək istəyirlər. Onlar Basarkeçərdən geri qaydaraq Ermənistanla Gürcüstan sərhədində, Ləmbəliyə yaxın bir yerdə özlərinə yeraltı dəyələr tikərək yaşayırlar. 1954-cü ilin əvvəllərinə qədər onlar beləcə məşəqqətli ömür sürür, amma zorakılığa tabe olurlar. Stalinin ölümündən sonra ləmbəlilər Moskvaya, SSRİ Nazirlər Sovetinin yeni sədri G. M. Malenkova dalbadal məktub, ərizə və teleqramlarla müraciət edərək zorla əllərindən alınmış evlərinin geri qaytarılmasını tələb edirlər. Ləmbəlilərin belə mərd mübarizəsi qarşısında Ermənistan rəhbərləri və yerli hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri güzəştə getməyə məcbur olurlar. Lakin yenə də bicliyə əl atırlar. Ləmbəlilərə sovxozun tikişdiyi binalarda yaşamağı və sovxozda fəhlə işləməyi təklif edirlər. Ləmbəlilərse bu təklifi qəti rədd edir və öz evlərini qaytarmağı tələb edirlər. SSRİ Nazirlər Sovetinin göstərişi ilə SSRİ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Baş Köçürmə İdarəsi rəisinin müavini başda olmaqla xüsusi komissiya yerdə vəziyyətlə tanış olmaq üçün Ləmbəliyə gəlir. Ətraflı yoxlamadan sonra onların qaldırdıqları bütün məsələlər faktlarla təsdiqlənir. Komissiya ləmbəlilərin tələblərini haqlı sayır. Komissiya Ermənistan SSR rəhbərliyinin qanunsuzluqlara yol verməsi barədə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Tovmasyana məlumat verir. Fakt qarşısında qalan Tovmasyan və Ermənistan KP MK “Ləmbəlidə evlərin keçmiş sahiblərinə qaytarılması və onların sovxozda işə qəbul edilməsi barədə” qərar qəbul etməyə məcbur olur. Beləliklə dörd ildən yuxarı gərgin mübarizə nəticəsində ləmbəlilər qalib gəlirlər.

“Kür-Araz ovalığı rayonlarını işçi qüvvəsi ilə təmin etmək” bəhanəsi altında Yerevanda yaşayan azərbaycanlılarla bərabər Azərbaycan dilində olan pedaqoji məktəb və onun 200 tələbəsi də Xanlar rayonuna, Yerevan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsi isə Bakıya köçürülüb Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna birləşdirildi. Onlarda dərs deyən müəllimlər ya Xanlara, ya da Bakıya köçürüldü. Ermənistan SSR-dəki Azərbaycan dilli tədris müəssisələri ya

bağlanır, ya da A zərbaycana köçürüldülər.

Təəssüflər olsun ki, Ermənistandan azərbaycanlılar yüz bəhanələrlə sıxışdırılıb, təhqir edilib və alqaldılıb qovulduqları bir vaxtda Azərbaycanda erməni millətindən olan şəxslərin respublika həyatının bütün sahələrində geniş əl-qol açmaları üçün hər cür şərait yaradılmışdı. İllər boyu Azərbaycanda ermənilər bütün səviyyələrdən olan rəsmi hökumət və ictimai vəzifələrdə gen-bol təmsil olunmuşlar.

Çoxsaylı arxiv sənədlərindən görünür ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur, Qarabağ və başqa yerlərdə azərbaycanlıların başına açdıqları müsibətlər unudulmuş, ermənilər respublikada çox yüksək rəhbər mövqelər tutmuşlar. Uzun müddət onlar Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi və Bakı Komitəsinin katibləri (hətta birinci katibləri), Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, Ali Soveti, Xalq Komissarları Soveti, Nazirlər Sovetində müavin, şöbə müdirləri, nazir, komitə sədrləri, idarə rəhbərləri və başqa mühüm vəzifələrdə işləmişlər. Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi və Daxili İşlər Nazirliyində özlərinə isti yuva tapan ermənilər otuzuncu illərdəki repressiya zamanı və sonrakı illərdə azərbaycanlıların başına eşidilməmiş müsibətlər açmışlar. Azərbaycan xalq təsərrüfatının ən çox gəlirli sahələri-ticarət, tikinti, xalq istehlakı malları istehsalı və məişət xidməti sahələri demək olar ki, ermənilər tərəfindən zəbt olunmuşdu. Azərbaycanın gəlirinin çox hissəsi əyri yollarla ermənilərin cibinə axırdı. Azərbaycanda ən firavan yaşayanlar da ermənilər idi. Maraqlıdır ki, 1920-ci illərdən başlayaraq Yerevanda azərbaycanlıların sayı get-gedə azaldıqca Bakıda ermənilərin sayı durmadan artaraq 80-ci illərdə 220 minə çatmışdı. Dağlıq Qarabağ Vilayətindən Bakıya axan ermənilər (Dağlıq Qarabağda qeydiyyatda qalmaqla) burada qeyri-qanuni yolla torpaqlar zəbt edərək bir sıra erməni məhəllələri yaratmağa müvəffəq olmuşdular. İqtisadi və sosial təminat cəhətdən DQMV-nin erməni əhalisi həm Azərbaycanın, həm də Ermənistanın digər kənd rayonlarının əhalisinə nisbətən daha firavan yaşayırdılar. Lakin avantürist M. S. Qorbaçovun bədnam yenidənqurma siyasətindən öz məqsədləri üçün məharətlə istifadə edən Qarabağ erməniləri uzun illər Azərbaycan hökuməti tərəfindən onların iqtisadi və sosial təminat cəhətcə sıxışdırılıqlarını bütün dünyaya bəyan etdilər. Əslində isə bundan Dağlıq Qarabağı Ermənistana qatmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edildi. Nəticədə 1988-ci ilin sonuna kimi Ermənistanda olan 200 mindən çox azərbaycanlı axırıncı nəfərinə qədər Ermənistandan qovuldu. Altı ildən artıq Azərbaycana qarşı işğalçılıq müharibəsi aparan Ermənistan ərazimizin 20 faizindən çoxunu işğal edib, bir milyondan çox soydaşımızı öz ölkəsində qaçqına çevirdi. Bütün bunlar onun nəticəsidir ki, Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən ermənilərin bütün hərəkətlərinə göz yumulub, onların qarşısını almaq üçün heç bir ciddi tədbir görülməyib. Ermənistan SSR-də azərbaycanlılar sıxışdırılıb, təhqir olunub qovulduğu bir zamanda M. Şaginyanın sərrast ifadəsi ilə desək,

Azərbaycanda yaşayan ermənilər “yağ içərisində böyrək kimi” bəslənmişlər. Bu da bizim unutkanlığımızın, biganəliyimizin və proletar beynəlmiləçiliyinə sonsuz sədaqətimizin məntiqi nəticəsi idi.

Ataxan Paşayev.

P 26 Köçürülmə. Bakı, A zər məş r, 1995, 40 səh.

Kitabçada bu vaxta qədər gizli saxlanılmış arxiv sənədlərinin dili ilə 1948- 1953-cü illərdə Azərbaycan türklərinin öz ulu, dədə-baba yurdlarından, ən qədim əsrlərdən Azərbaycan torpaqları olan, sovet imperiyası dövründə Ermənistan adlandırılan bir respublikadan Azərbaycanın Kür – Araz ovalığına məcburi köçürülməsi ilə bağlı həqiqətlərdən söz açılır. Stanilizmin bəhrəsi olan kazarma sosializmi dövründə xalqımızın başına gətirilən müsibətlərdən biri haqqında ətraflı məlumat verilir.

P 0503020907 – 41

M – 651 (07) – 95 elansız

İSBN5–552–01525–8

BBK 9 (42)

Ataxan Əvəz oğlu Paşayev

K Ö Ç Ü R Ü L M Ə

(azərbaycan dilində)

Bakı. Azər məsr. 1995.

Bədii redaktoru: F.Fərəcov.

Texniki redaktor: S. Şahbazova.

Korrektoru: E. Feyzullayeva.

İB № 6085

Yığılmağa verilmiş 05.03.94. Çapa hazırlanmış 06. 06.94.

Formatı 84x 108 1\ 32.

Sifariş 17. Müqavilə qiyməti ilə.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı – 370005. Hüsü Hacıyev küçəsi. № 4. 3№ -li Bakı kitab mətbəəsi.

Bakı. Əli Tağızadə küçəsi №4.